

Джандарбаев Ербол Ергазыұлы
PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қаласы.)
e-mail: erbol.zhandarbayev@iuth.edu.kz

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКОЛОГИЯҒА ЖАСАҒАН ҚЫЗМЕТІ

Аннотация.

Бұл мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Нәзір Төреқұловтың саяси, мәдени және лингвистикалық қызметі қарастырылады. Оның Түркістан Республикасындағы мемлекеттік және партиялық қызметінен бастап, Мәскеуде Орталық Атқару Комитетінде атқарған жұмыстары, ұлттық тіл саясатын дамытудағы рөлі мен латын әліпбиін енгізу жұмыстары жан-жақты талданды. Мақаланы жазу барысында Нәзір Төреқұловтың «Темірқазық», «Еңбекші қазақ», «Ақ жол» басылымдарда жарияланған мақалалары, «Жат сөздері туралы» еңбегі, сонымен қатар Ресей Ғылым академиясы мұрағатындағы материалдар және съездер мен пленумдарда жасаған баяндамалары пайдаланылды.

Нәзір Төреқұлов Мәскеудегі баспа жұмыстарын ұйымдастырушылық қызметі, «Шығыс тілдерінде әдебиеттер баспасы», өзі құрған «Темірқазық» журналы сынды баспалар арқылы түркі халықтарының мәдениеті мен руханиятын дамытуға зор үлес қосқандығын көрсетеді. Сондай-ақ Нәзір Төреқұлов ұлттық тілдің сақталуы мен дамуына, халықтың сауатын ашу, білімі мен мәдени жаңғырту және лингвистикалық көзқарасын, жазу мәселелерін ғылыми негізде қарастырып, қазақ қоғамындағы рухани бостандықты үгіттеген ойлары талданды. Мақалада оның мәдени және саяси атқарған қызметіне, ұлттың өркениеттік дамуына ықпалы, латын әліпбиін көшу мәселесіндегі рөліне, түркі халықтарының тілі мен мәдениетінің тұтастығын сақтау мәселелеріне баға берілді. Нәзір Төреқұлов саяси қайраткер ғана емес, жазушы-публицист, мәдениет жаңартушы, ұлттық идеяның теоретигі және тіл реформаторы ретінде көрсетілді. Оның шығармашылығы мен еңбектері түркі халықтарының мәдени тұтастығы сақтау, ұлттық дербестікпен, білім мен ғылымды нығайту арқылы рухани жаңғырудың маңызды тарихи қадамы екендігі анықталды.

Түйін сөздер: Нәзір Төреқұлов, латын әліпбиі, түркі халықтары, баспа ісі, ұлттық тіл, тіл реформасы, ұлттық сана.

Джандарбаев Ербол Ергазыевич
PhD докторант, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа
Ахмета Ясави (Казахстан, город Туркестан)
e-mail: erbol.zhandarbayev@iuth.edu.kz

ВКЛАД НАЗИРА ТОРЕКУЛОВА В ТЮРКОЛОГИЮ

Аннотация.

В этой статье рассматривается политическая, культурная и лингвистическая деятельность Назира Торекулова в 20-30-е годы XX века. Его работа в Центральном Исполнительном Комитете в Москве, начиная с государственной и партийной деятельности в Республике Туркестан, роль в развитии национальной языковой политики и внедрение латинского алфавита. В ходе написания статьи использованы статьи Назира Торекулова, опубликованные в изданиях «Темирказык», «Енбекши казах», «Ак жол», труд «Жат создери туралы», а также материалы из архива Российской академии наук и доклады на съездах и пленумах.

Назир Торекулов через организационную деятельность московских издательств, «Издательство литературы на восточных языках», созданный им журнал «Темирказык» демонстрирует большой вклад в развитие культуры и духовности тюркских народов. Кроме того, Назир Торекулов на научной основе рассмотрел вопросы сохранения и развития национального языка, просвещения населения, образования, культурного возрождения и лингвистического мировоззрения, письменности, проанализировал идеи пропаганды духовной свободы в казахском обществе. В статье была дана оценка его культурной и политической деятельности, влиянию на цивилизационное развитие нации, роли в вопросах перехода на латиницу, сохранения целостности языка и культуры тюркских народов. Назир Торекулов был представлен не только как политический деятель, но и как писатель-публицист, культурный новатор, теоретик национальной идеи и языковой реформатор. Его творчество и труды являются важным историческим шагом духовного возрождения через сохранение культурной целостности тюркских народов, укрепление национальной самостоятельности, образования и науки.

Ключевые слова: Назир Торекулов, латинский алфавит, тюркские народы, издательское дело, национальный язык, образование, языковая реформа, национальное сознание

Dzhandarbayev E.

PhD student, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi
(Turkestan, Kazakhstan)

e-mail: erbol.zhandarbayev@iuth.edu.kz

NAZIR TOREKULOV'S CONTRIBUTION TO TURKOLOGY

Abstract.

This article examines the political, cultural and linguistic activities of Nazir Torekulov in the 20-30s of the twentieth century. His work in the Central Executive Committee in Moscow, starting with state and party activities in the Republic of Turkestan, the role in the development of national language policy and the introduction of the Latin alphabet. During the writing of the article, articles by Nazir Torekulov, published in the publications Temirkazyk, Enbekshi Kazakh, Ak zhol, the work Zhat sozder turaly, as well as materials from the archive of the Russian Academy of Sciences and reports at congresses and plenums, were used.

Nazir Torekulov through the organizational activities of Moscow publishing houses, the Publishing House of Literature in Eastern Languages, the Temirkazyk magazine created by him demonstrates a great contribution to the development of the culture and spirituality of the Turkic peoples. In addition, Nazir Torekulov on a scientific basis considered the issues of preserving and developing the national language, educating the population, education, cultural revival and linguistic worldview, writing, analyzed the ideas of promoting spiritual freedom in Kazakh society. The article assessed his cultural and political activities, influence on the civilizational development of the nation, role in the transition to the Latin alphabet, preservation of the integrity of the language and culture of the Turkic peoples. Nazir Torekulov was presented not only as a politician, but also as a writer-publicist, cultural innovator, theorist of a national idea and language reformer. His work and works are an important historical step of spiritual revival through the preservation of the cultural integrity of the Turkic peoples, the strengthening of national independence, education and science.

Keywords: Nazir Torekulov, Latin alphabet, Turkic peoples, publishing, national language, education, language reform, national consciousness

Кіріспе

1920 жылдардың басында Түркістан Республикасындағы билік әліде толық қалыптаспағандықтан коммунистер мен олардың өкілдерінің үстемдігі басым болды. Осы

тұста Түркбюро мен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің жұмыстарын жүргізу мақсатында жергілікті ұлт өкілдерін билікке тартуға қабылданған шешімнің негізінде Нәзір Төреқұлов, Қайғысыз Атабаев сынды қайраткерлер жетекші лауазымдарға таңайындалып, ұлттық мүддені қорғауға жұмыс жасауға кірісті. Мәскеудің саяси үстемдігі сақталғандықтан ұлт мәселесі шешімін таппады. Орталық бақылау мен партиялық бақылау шынайы дербестікке жол бермегендіктен Түркістан автономиясы формалды сипатқа ие болды. Нәзір Төреқұлов Түркістан Орталық Атқару Комитетінде төрағалық қызмет атқарған жылдары құрылған жаңа өкімет пен діннің ықпалдастығын мейлінше мәмілеге келтіру жолында жұмыстар жүргізген, оның батылдығы мен көрегенділігінің айқын ірі істерінің бірі, республикада барлық ұйымдарда демалыс күнін жексенбіден жұма күніне ауыстыру ұйғарымына қол қоюы.

Нәзір Төреқұловты Түркістандағы ұлттық тілдердің тағдыры алаңдатпай тұрмады. Тұрғылықты этностардың тілдері мемлекеттік деігейге көтерілгеніне, іс қағаздардың жергілікті халықтардың тілінде жүргізілуі, ұлттардың өз тілдерінде мектептер саны мен кітап баспаларының жіне бұқаралық ақпарат құралдары қатарының өсуіне риза болды. Алайда күн санап өсіп келе жатқан Түркістан Республикасының өмірі ұзаққа созылмады, төрт жылға жуық ғана өмір сүрді. Бұған Республиканың негізгі бөлігін құраған ұлттардың саяси басшыларының өзара келіспеушіліктері мен араздастықтары себеп болды. Әр ұлттардың ірі тұлғалары дербес республика болуға, онда әр қайсысы басшы болып билік жүргізуді көздеді. Мұндай жағдай әрине Мәскеудегі одақ басшыларының шовинистік ойларына сәйкес келді. Түркістан республикасы 1922 жылдың соңында таратылды.

Мәскеуде 1922 жылдың шілде айында өткен Бүкілресейлік партия XI конференциясына Нәзір Төреқұловтың қатысуы оның мемлекеттік қайраткер ретінде және саяси беделінің жоғары екендігінің дәлелі. Конференцияға Түркістан өлкесінің делегаты ретінде шақырылуы Нәзір Төреқұлов бүкілодақтық деңгейдегі қызметінің бастауына айналған оқиға болды. Мұнда ол Мәскеу басшылығына Түркістандағы жағдайды, ұлт саясатын, жергілікті кадрларды билікке қатыстыру, мәдинет пен білімді дамыту және ұлттар тілінде баспа істерін кеңінен жүргізуді жеткізді. Осы жылы Нәзір Төреқұлов Мәскеуге шақырылып, Түркістан бюросының (Түркбюро) мүшесі болып бекітілді. Түркбюроның негізгі мақсаты – Түркістан Республикасындағы партиялық және мемлекеттік саясатты үйлестіру, орталықтың шешімдерін аймақтарға жеткізумен қатар түркі халықтарының мәселелерін шешу. Осыдан соң ол КСРО Орталық Атқару Комитетінің (ВЦИК) мүшелігіне сайланып жоғарғы мемлекеттік басқару құрылымына енді. Сол кезеңдегі қазақ зиялыларынан Мәскеуде қызмет атқарған санаулы тұлғалардың бірі ол Нәзір Төреқұлов.

КСРО Шығыс Халықтары Орталық Баспасын (Центриздат Народов Востока) 1922 – 1928 жылдары басқарып, төрағалық қызмет атқарған кезеңде бүкіл Кеңес Одағы халықтарына арналған көптілді әдебиеттердің басылып шығуына жетекшілік жасады. Осында баспа ісін орталықтандырып, түркі тілдерінде оқулықтар, кітаптар, газет-журналдар шығуына баса назар аударды.

Өзектілік. Нәзір Төреқұловтың осы тұста ұлттық мәдениет пен тілді дамыту мәселелері және баспа ісін ұйымдастыру мен латын әліпбиін енгізу, ұлттық тіл саясатын қалыптастырудағы қызметі түркі тілдес халықтардың тілдік, мәдени және білім беру реформаларының бастауы екенін көрсетеді. Мақалада оның мәдени және саяси қызметін, ғылыми еңбектерін және публицистикалық шығармаларына салыстырмалы талдау жасау арқылы ұлттық сана, рухани және мәдени бірліктің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі кездегі мәдени даму, білім беру мен ақпараттық кеңістік мәселелері, тіл саясаты қоғамда өзекті болғандықтан Нәзір Төреқұловтың идеялары мен тәжірибесі ғылыми, практикалық, тарихи жағынан мағыздылығын сақтайды. Оның қызметі мен шығармашылығы тек қазақ халқының ғана емес бүкіл түркі халықтарының мәдени, саяси және тілдік жаңғыру процесін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Мақсаты. XX ғасырдың 20 – 30 жылдарында Нәзір Төреқұловтың мәдени, лингвистикалық және саяси қызметтерін талдау арқылы оның түркі тілдес халықтардың мәдениетін, тілін және рухани дамуын жаңғыртудағы рөлін айқындау, сондай-ақ мақалада оның баспа ісін кеңінен жандандыруы мен публицистикалық шығармалар арқылы ұлттық сана мен мәдени тұтастықты нығайтуда, латын әліпбиін енгізуде, ұлттық тіл саясатын орнықтыруда тарихи маңыздылығын көрсетуге бағытталған. Мақала қазіргі кезеңдегі білім беру реформаларын, мәдени және тілдік саясатты түсінуде тарихи контекст ретінде бағалауға мүмкіндік береді. **Міндеттері.** Нәзір Төреқұловтың Мәскеудегі мемлекеттік және партиялық қызметін талдау. Оның баспа ісін жүргізудегі қызметін, «Темірқазық» журналы мен «Шығыс тілдерінде әдебиеттер баспасын» құруыдығы рөлін зерттеу. Нәзір Төреқұловтың латын әліпбиін енгізу мен ұлттық тіл саясатын дамытудағы көзқарастары мен ұсыныстарын қарастыру. Оның публицистикалық және ғылыми еңбектері арқылы ұлттық сана, тіл мен мәдениет мәселелерін талдау. Түркі тілдес халықтардың мәдени және рухани бірліктерін, білімдерін дамытудағы рөлін айқындау.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Нәзір Төреқұлов мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат, публицист, түрколог-ғалым. XX ғасырдың басы түркі халықтарының тарихы үшін айрықша орын алады. Осы кезде патшалық империяның ыдырап, құлап жіне кеңестік биліктің орнығып, ұлттық мәдениет және тіл саясатына елеулі өзгерістер жасады. Түркі халықтардың әдебиеті, жазуы, оқу ағарту жүйесінің жаңа кезеңінің бастауы болды. Осы тұста Нәзір Төреқұловтың жасаған қызметі мен атқарған жұмыстарының маңыздылығы өте жоғары бағаланды. Мақаланы жазу барысында мұрағаттық пен баспасөздік деректерді пайдалана отырып Нәзір Төреқұловтың «Темірқазық», «Еңбекші қазақ», «Ақ жол» сияқты мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалары мен архивтік материалдар негізге алынды. Сонымен қатар 1926 жылы жарық көрген «Жат сөздер туралы» еңбегі, латын әліпбиіне арналған баяндамалары дереккөз ретінде қаралды. Ол латын графикасын қолдауда түркі халықтарының бірігуін, ұлттық мәдениеттің жаңғыртудың және жаһандық өркениетке ілесудің негізі екенін білді. Ол тек саяси қайраткер ғана емес мәдениетті жаңғыртушы және тіл реформаторы ретінде тарихта аты қалды.

Нәзір Төреқұловтың жазған мақалалары мен жасаған баяндамаларының негізгі ұстанымы мен тұжырымы тіл, мәдениет пен ұлттық сана мәселелерін қозғады. Тілдің терминологиялық өзгешеліктері мен публицистикалық стильдік элементтері талданып, оның идеологиялық бағыты мен ойлау жүйесі қарастырылды. Исмайл Гаспаралы, Садриддин Айни және Ахмет Байтұрсынұлы сынды тұлғалардың көзқарастарымен саластырғанда Нәзір Төреқұловтың ұстанымның өзгешелігі мен жаңашылдығы анықталды. Осы әдіс арқылы оның тіл мен мәдени реформаға қосқан үлесі түркі халықтарының ортақ үрдістарімен салыстырмалы түрде талданды. Мақалада Нәзір Төреқұловтың латын әліпбиін енгізу, мәдениетті дамыту, ұлттық тіл мен рухани еркіндік ойларының теориялық атары мен идеологиялық мәні анықталды. Ол «тіл – ұлттық рух» деген ойы мен жаһандық даму тұжырымдары қазіргі заманмен байланыстырылып қарастырылды.

Басты дерек ретінде Ыбырай қажы Исмайл мен Сәрсенбек Сахабаттың құрастыруымен Алматы «Ел шежіре» баспасынан 2007 жылы жарыққа шыққан Нәзір Төреқұловтың «Көп томдық шығармалар жинағы» алынды. Мұнда Нәзір Төреқұловтың өз еңбектері мен мақалалары: Темірқазық журналы 1923 жылы №1 санында жарияланған «Күншығыс баспа сөзі басқармасынан» мақаласы, 1926 жылы баспадан шыққан «Жат сөздер туралы» атты еңбегі, «Еңбекші қазақ» газетінде 1924 жылы №223 санында жарияланған «Қазақ съезінде латын қарпі», «Ақ жол» газетінің 1924 жылы №465 – 466 сандарында «Біз не дедік» мақаласы жарыққа шыққан, «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылы №206 санында жарияланған «Латын әрпін алу тартысының жаңа бет аласы» мақалалары қаралды. Ғылыми және мұрағаттық дереккөздер ретінде Нәзір Төреқұловтың 1926 жылы Баку съезінде, 1928 жылы Ташкент пленумінан кеңестік кезеңдегі тіл

реформасы мен ұлттық саясатқа қатысты құжаттар мен съезд материалдары, 1927 жылы жасалған «Түркі халықтары үшін латын әліпбиінің мәселесі» атты баяндамасының стенограммасы қарастырылды. Жоғарыда аталған әдістер мен материалдар Нәзір Төрөқұловтың түркі мәдени кеңістігіндегі орны мен тарихи маңыздылығын, тұғалық болмысын жан-жақты әрі терең зерттеуге мүмкіндік береді [1].

Талдау мен нәтижелер

Нәзір Төрөқұлов Мәскеудегі қызметі барысында түркі халықтарының мәдени мұралары зерттеу мен оларды аударуға жұмыс жасады. Мәскеуде оның бастамасымен «Шығыс тілдерінде әдебиеттер» баспасы құрылып түркі тілдес халықтардың тіліндерінде (қазақ, өзбек, татар, башқұрт) еңбектер жарық көрді. КСРО Орталық Атқару Комитетіне (ЦИК) мүшелікке сайланғаннан соң кеңес одағының мемлекеттік басқару құрылымына енді. Мәскеудегі қызметі Нәзір Төрөқұловты тіл саясаты мен латын әліпбиіне көшу мәселесімен белсене айналысуға мүмкіндік берді. Онда «Күншығыс халықтарының Орталық баспасында» бас редактор қызметін атқарып, түркі халықтарының мақал-мәтелдері мен жұмбақтарын жинақтап бастырды. Қазақ, башқұрт, өзбек, татар зиялыларын баспа ісіне тартып ұлттық әдебиеттің өркендеуіне жағдай жасады. Ол барлық одақтық деңгейде баспа жұмыстарын ұйымдастырып қана қоймай ұлт тілдері мен жазуларын жүйелеудің ғылыми және практикалық тұрғысынан негіздеген мәдени реформатор ретінде танылды.

Ұлт істері халық комиссариаты жанынан 1922 жылы желтоқсан айында құралған Шығыс Орталық баспасы – Кеңес өкіметі тұсындағы ұлт саясатының негізгі мәдени тетігіне айналды. Шығыс Орталық баспасын ұйымдастырумен қатар басқаруда Нәзір Төрөқұлов шешімі рөл атқарды. Баспаның жұмыстарын жүргізу арқылы орыс емес халықтардың оқулықтары мен кітаптарын шығаруды жүйелеп, ұлттық мәдениетті дамытудың маңызды құралын жасады. Бқл қызмет Нәзір төрөқұловтың әкімшілік басшы немесе мықты саясаткер ғана емес, ғылыми ой мен тәжірибені ұштастырған шығармашыл тұлға болғанын көрсетеді. Ол көп тілді меңгерген ғалым ретінде – әртүрлі ұлт тілдерінің ерекшелігін ескеріп, барлығына ортақ лингвистикалық және баспагерлік саясатының негізінің қалыптасуына мүмкіндік жасады [2, 117].

Түркі халықтарының рухани өміріне ықпал еткен зиялы қайраткер ол Нәзір Төрөқұлов. Түркі тілдерінде жарияланған еңбектерге редакторлық жасап, әдеби шығармаларға кіріспе жазыған ол сол дәуірдің ғылыми ой-өрісі мен баспа мәдениетінің қалыптасуына елеулі үлес қосты. Оның Садраддин Айнидің «Бұқар революционерлері» атты еңбегіне жазған алғы сөзі де түркі халықтарының әдеби сабақтастығын тереңдетті. 1923 жылы Темірқазық журналы Нәзір Төрөқұловтың бастамасын жарық көрді. Журнал қазақ әдебиетінде сын жанрының дамуын мақсат етті. Сәбит Мұқановтың айтуынша, оның сын мақалалары қазақ әдебиетіндегі алғашқы кәсіби сын үлгілері болды.

«Темірқазық» журналының №1 санында Нәзір Төрөқұловтың «Күншығыс баспасөз басқармасынан» атты мақаласында ұлттың жаңғыруы мен дамуында, білім мен өнердің маңыздылығын айқындап көрсетеді. Халықтардың дербестігі мен теңдігі саяси ұрандармен емес алдымен білімнің, мәдениеттің, ұлт санасы деңгейінің көтерілуімен іс жүзеге асатындығын анықтайды. Ол қоғамдағы кемшіліктерді нақтылай отырып, Күншығыс елдерінің надандығын, білімсіздігін, әлсіз баспасөзі мен рухани тоқырау қауіптілігін сын көзбен бағалайды. Оның ойынша саяси автономия алу халықтың дамуы үшін жеткіліксіз – рухани және интеллектуалды кемелдену арқылы нағыз тәуелсіздікке жетеге болатындығы. Осы ойы баспасөздің ерекше маңыздылығын жеткізеді. «Темірқазық» журналының шығуы қоғамға ой салу, елдегі кемшіліктерді көрсетумен халықты мәдени, рухани жаңғыруға шақыру болды. Нәзір Төрөқұловтың ойынша, әдебиет пен баспасөз – халықтың айнасы, ал елді алға жетелейтін күш – сауатты, оқыған, саналы азаматтар. Оның бұл еңбегі 1920 жылдарындағы бүкіл түркі қоғамының әлеуметтік саяси дамуына, ұлттық сананың қалыптасуынан арналған ағартушылыққа насихаттайтын мақала болды [3, 27].

Баспа ісіндегі ұйымдастырушылық қызметі Нәзір Төреқұловты тіл мен жазу реформасының алқынғы қатарлы қайраткерлерінің біріне айналдырды. Түркі халықтарының сауатын ашып, арттыруда, мәдениет пен білімді дамытуда, жаңа әліпбиді енгізу жұмыстарында айрықша қолдады. 1920 жылдары өткен талқылаулар мен съездер – ұлттық жазуды жаңғыртуда, түркі халықтарының мәдениеті мен рухани кеңістікке біріктірудің тарихи кезеңі болды. «Еңбекші қазақ» газеттеріндегі мақалаларында сипаттағандай – тек әліпбиді ауыстыру ғана емес халықтың ана тіліндегі білімі мен ой бостандығын қалыптастыра отырып рухани жаңғыруға жол бастау.

Тіл – Халық рухының өзегі, ұлттың жаны, мемлекеттің тірегі. Бұл Нәзір Төреқұловтың саяси қызметінің қағидасы мен өмірлік ұстанымдарын нақтылай түседі. Тіл мен діл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттық болмысты сақтауда негізгі күш деп білді. Ол «әр халықтың өз феномендік жүйесі, өз жазуы бар» деген ой түйуі – ұлттық тіл саясатының саяси әрі ғылыми тұрғыдағы терең ой тұжырымы. Осы көзқарасы Исмаил Гаспаралының ұсынған «барлық түркі халықтары ортақ бір әліпбиде сөйлесін» деген идеясына қарсы болғанымен, ол түркі халықтарының рухани еркіндігін, тілдік ерекшелігін сақтауды мақсат етті. XX ғасырдың алғашқы ширегінде кеңестік билік түркі тілдес халықтардың бірлігінен қауіптеніп, әдейі жеке-жеке республикаларға бөліп, тілдік тұтастықты ыдыратуға тырысты. Осылай Тәжікстанның 1924 жылы Өзбекстанның құрамында автономия ретінде болуы, 1929 жылы бөлініп шығуы тіл мен ділдің саяси шешімдердегі негізгі рөл атқаратындығын дәлелдейді. Тілі бөлек халықтың тағдыры да бөлек болатындығын тарихи тұрғыдан көрсетті [4, 222].

Нәзір Төреқұловтың ұлтқа деген адалдығы мен түркі әлемінің руханиятына жанашырлығы – оны саяси қайраткер ғана емес ұлттық идеологияның бастамашысы дәрежесіне көтерді. Түркі халықтарының геосаяси тұтастығын қолдаған ол, түркі тілдес халықтардың мәдени дербестігі мен тілдік ерекшелігін сақтауды басты мақсат етті. Нәзір Төреқұловтың көзқарасы қазіргі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтпай: тіліне айрылған ұлт – болмысынан айрылған ұлт деген ойды қозғайды. Ұлттық мемлекеттің іргесінің босауы тіл мен ділдің бірлігінің болмауында, ұлттық тіл - мемлекеттіліктің іргесі, рухани еркіндіктің негізі деп тұжырым жасайды.

Нәзір Төреқұловты – әдебиет сыншысы, ғалым, тіл жанашыры және саяси ойшыл ретінде, көпқырлы тұлғалығын ашып көрсетеді. 1924 жылы Мәскеуде қазақ жастарының жиынында Нәзір Төреқұлов Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы бойынша баяндама жасап, оны талдап, өз көзқарасын білдіреді. Ол өмірден әдебиетті, саясаттан әдебиетті бөліп қарастыруға болмайтындығын айқындап, «саясатсыз әдебиет болмайды» деген түйінге тоқталады. Бұл сол кезеңдердегі идеологиялық жағдайды дұрыс бағамдай алып, әдебиетті қоғам дамуының негізі ретінде көргенін білдіреді. Ол жастарды саяси ұрандарға ермей, сынып тұрғыдан ойлауды насихаттаған. Нәзір Төреқұловтың лингвистикалық көзқарасын айқындайтын қыры, тіл мәселесіне арнаған ғылыми еңбегі ол 1926 жылы жарыққа шыққан «Жат сөздер туралы» кітабы. Мұнда қазақ тілінің өркендеуіндегі кірме сөздерді ғылыми тұрғыдан қарастырып жаңа терминдерді қосу мен бейімдеудің нақты жолдарын ұсынған. Ол осы еңбегі арқылы сыртқы ықпалдан тілді оқшауламай, керісінше заманына сай байытып, жетілдіре түсі керек деген жаңашыл бағытты көрсетеді. Нәзір Төреқұлов тіл мен ғылымның дамуы өз ара байланысты екендігін түсініп, қазақ тілін ғылым мен техника тіліне ұштастыруды ойға алған және көтерген алғашқы тұлғала. Оның «тілге мәдениеттер ықпал етеді, бірақ – сол ықпалды дұрыс игере білу» деген ойы – бүгінгі күнде тіл саясаты үшін де өте өзекті [5, 20-21]

1924 жылыдың 2 маусымында «Еңбекші қазақ» газетінің №223 санында «Қазақ съезінде латын қарпі» атты мақаласында қазақ зиялыларының Орынбор қаласында өткен съезде латын әліпбиіне көшу мәселесін талқылағандықтары баяндалады. Съезд барысында араб графикасын жақтап, оның қазақ тіліне бейімділігі мен үйренуге ыңғайлы екенін Ахмет Байтұрсынұлы айтып қорғаған болса, Нәзір Төреқұлов латын әріпінің баспа жқмысында, үнем мен техника жағынан қолайлылығын көрсеткен. Бұл талас қызу

талқыланып, басым дауыспен латын әліпбиін жақтаушылар жағына шешіліп, Қазақ оқу комиссариатына қарауына жіберіледі. Бұл – қазақ жазуының жаңа бетбұрыс кезеңі, ұлттың мәдени және техникалық жаңару жолындағы қиын таңдау екендігін айғақтайды. Мұндағы пікірлер мен талас тартыстар қазақ зиялы өкілдерінің өркениеттік бағытта терең ойлары мен ұлттың болашағына, әліпбидің ұлттық сана мен өркениет арасындағы байланысын нақтылып берді.

1924 жылы тамыз айының басында «Ақ жол» газетінің №465-466 сандарында жарияланған «Біз не дедік» атты мақаласында латын әліпбиіне көшудің төрт негізін ұсынады. **1. Экономикалық тиімділік:** Газетерге араб әріптерін басу үшін 15 пұт әріп керек болса, латын әріптерінен бар болғаны 2-2,5 пұт жететіндігін нақты дәлелдермен көрсетеді. Әріптерді теру барысындағы айырмашылықтарды айқындап – араб әріпін теруші үш мың әріп терсе, латын әріптерімен жұмыс жасаушы жеті мың бес жүз әріп тере алады. Осылай баспа ісін арзандатып, баспа өнімін халыққа қол жетімді етудің нақты жолын көрсетеді. **2. Әкімшілік және техникалық артықшылығы:** Кеңсе мен телеграф ісін жеңілдету, қазақ тіліне жазу машинкасын бейімдеу, Еуропаның баспа техникасын пайдаланудың тиімді мүмкіндігі. Ол латын әліпбиі – техникалық ықпалдасу мен заманауи мемлекеттік басқарудың кілті екендігін анықтап береді. **3. Педагогикалық және мәдени пайда:** Жаңа әліпбиді пайдалану арқылы Кеңестік Қазақстандағы жаппай сауат ашу саясатын жүргізіп, оқу – жазу ісінің жеңілдейтіндігін, сауат ашу жұмыстары жылдам жүретіндігін айтады. **4. Халықаралық тәжірибе:** Түркия елі мен Әзірбайжан, Татар, Башқұрт халықтарының латын әліпбиіне бет бұрғандарына мысал келтіре отырып, қазақ қоғамының олардан қалмауын көздеп дәлелдейді.

Нәзір Төрекұлов бұл реформаны кезең-кезеңімен жүргізуді ұсынады. 5-10 бет латын әліпбиімен жазылған мәтіндерді бастауыш сынып оқулықтарының соңына қосуды, басылымдарды аралас әріптермен шығарып 20-30 жыл көлемінде бірте-бірте жаңа жазуға көшу тиімді екендігін ойлады. Мұның идеялық негізі – ұлттық жаңғыру мен мәдени өркендеуге үндеді. Ол, «Білім иелері! Оқытушылар! Жастар! Жаңа әліпбиді ойланып, тексеріп, қарап көріңіздер!» - деп қазақ қоғамын, зиялы қауымда, жастарды ғылым мен білім жолына, еркін ойлауға, жаңашылдыққа шақырды. Нәзір Төрекұловтың бұл еңбегі латын әліпбиін насихаттап қана қоймай, ұлт санасы мен өркениет арасындағы байланысты ашқан стратегиялық тұжырымдық ойы болды. Қазақ халқының ескі жүйеден арылып, білім мен техникаға негізделген жаңа мәдени өркениетке шығуға шақырады [6, 378-380].

1927 жылы 8 қыркүйекте «Еңбекші қазақ» газетінің №206 санында «Латын әрпін алу тартысының жаңа бет аласы» атты мақаласында Нәзір Төрекұлов қазақ қоғамының латын әліпбиін қабылдауы жаңа кезеңге бет бұру мәселесі баяндалады. Баяғыдай латын әрпіне қарсы пікірталастар мен ескі ұстанымдар бәсеңдеп, мәдени жаңғыру мен кеңестік идеологияның басымдыққа ие бола бастағанын көрсетеді. Ол латын әліпбиіне көшу – уақыттың талабы екендігін, мәдениет пен техниканың дамуының кепілі деп түсіндіреді. Ал араб графикасын қолдайтындар «ескіліктен шыға алмай қалғандар» ретінде сыналды, латынды әліпбиін жақтаушылар ұлттың сауатын ашу, баспа жұмысын оңайлату және түркі халықтарының мәдени тұтастығын күшейтудің құралы ретінде қарастырылды. Маәаладағы түпкі түйін – латын әліпбиі ұлттың дамауының жаңа асуы, қазақтың білімі жүйесі мен мәдениетін заман талабына сай жаңғыртудың тарихи қадам болуында [7, 82-84].

Шығыс баспасындағы қызметінің алғашқы күнінен-ақ Нәзір Төрекұлов әліпби мәселесіне ерекше ықылыс қойды. Түркі халықтарының жазу жүйесін жетілдіру саяси және мәдени жағынан өте маңызды жұмыс деп білді. 1927 жылы 12 қарашада «Түркі халықтары үшін латын әліпбиінің мәселесі» атты баяндама стенограммасы (Ресей Ғылым Академиясының мұрағатында сақталған) – жоғарыдағы айтылған мәселелермен айналысуы ғылыми, әрі ұйымдастырушылық қызметінің дәлелі. Осы баяндамаға белгілі лингвистер Диманштейн, Васинин, Леонтьев, Шимаев және Мамедов талқылау жасап,

латын графикасының түркі тілдеріне бейімделу өзгешелірі мен техникалық артықшылықтарын қарастырған [8, 65-77].

Латын әліпбиіне көші Нәзір Төреқұловтың пікірінше – жазу таңбасын өзгерту ғана емес түркі халықтарының ғылыми дамуы мен баспа ісін жеңілдетудің және мәдени тұтастығын сақтаудың жолы. Ол латын әліпбиін енгізу теориясын жасаумен қатар оны іске асыруында да белсенді жұмыстар жасады. 1926 жылы Бакудегі жалпы түріктік съезден соң жаңа түркі әліпбиі жөнінде кеңінен талқыланып, түркі халықтары орналасқан аймақтарда жетілдіріле түсті. Мұның жалғасы ретінде Ташкентте 1928 жылдың 8-13 қаңтар аралығында Орталық Комитеттің Бүкілодақтық екінші пленумы болды. Нәзір Төреқұлов бұл пленумға қатысқан, өз көзқарасын айтып, ұсыныстарын білдірді. Кейін Мәскеуде Кеіес Одағының Шығыстанушылар ғылыми одағының мүшесі ретінде пленумның нәтижесіне қорытынды жасап, латын әліпбиін енгізудің мәдени маңыздылығы мен ғылыми негіздерін баяндайды. Осы тұста Нәзір Төреқұловтың бастамасымен және өзінің қатысуымен Қазақстан, Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ және Түркістанда латын әліпбиіне көшу мәселесі жөнінде ғылыми-тәжірибелік коференциялар мен курстар ұйымдастырылып жұмыстар жасалды. Оның жасаған еңбектері түркі халықтарының жазу мәдениетінің өркендеуіне бастаға тарихи құбылыс болды [9, 318-319].

Нәзір Төреқұлов тарихи, саяси және мәдени тұрғысынан латын әліпбиіне көшу қозғалысының маңыздылығын көрсетті. Ол жазу реформасын өркениеттік талдау мен ұлттық идея тұрғысынан қарастырып, түркі халықтарының болашағына тікелей әсер ететін мәселе екендігін түсінген тұлға.

Бұлай детініміз: **Біріншіден.** Ол латын әліпбиіне көшу жай тілдік реформа ғана емес, мәдени бағыт пен ұлттық сананы өзгертетін фактор деп қабылдады. Ахмет Байтұрсынұлының араб графикасын реформалауына жоғары баға бергенімен, ол латын әліпбиінің ғылыми, техникалық және коммуникациялық артықшылықтарын айқындай білді, бұл оның жаңа көзқарасты ойшыл екендігін көрсетеді. **Екіншіден.** Нәзір Төреқұлов таза саяси ұраннан гөрі практикалық және ғылыми-теориялық негізге жүгінген. Латын әліпбиіне көшу реформасын техникалық прогрес – телеграф, жазу машиналары мен баспа жұмыстары сияқты жаңа құралдармен байланыстыра отырып, түркі халықтарының мәдени тұтастққа, бір кеңістікте болу идеясын ұсынады. Мұнда ол ғылыми бағыттағы интеграциялық ұстанымды анық білдіреді. **Үшіншіден.** Нәзір Төреқұлов араб пен латын жазуларының түпкі негізі бір екенін айқындап «шығыс пен батыс әліпбиінің – рухани тұрғыдан туыс» екендігі жайында тың ой білдіреді. Оның бұл ойы тарих пен мәдениетті бойына сіңіріп, меңгерген білімін өркениеттер арасына байланыс орнатуға деген ұмтылысын аңғартады. Сондай-ақ Нәзір Төреқұловтың Ахмет Байтұрсынұлын құрметтейтіндігін, бірақ оған қарамастан пікірталас кезінде өзінің ұстанымын қорғап негіздегенін көрсетеді. Бұл оның зиялылық дәрежесі мен тұлғалық мәдениеттілігін және түрлі көзқарастар мен пікірлерге деген төзімділігін дәлелдейді. Нәзір Төреқұловтың түркі халықтарының жазуын біріздендіру мәселесіне қатысты сынын ерекше назар аудару қажет. Ол жазудың бірегейлігін идеологиялық тұрғыдан емес, халықтардың тілдік және мәдени бір-бірімен түсіністікке негізделу керектігін ұсынды. Оның мұнда кеңестік саясаттың үстірт шешімдеріне қарсы ғылыми негізделген ойы мен ұстанымдары нақты байқалады. Соңы 1929 жылы латын әліпбиінің ресми идеологиялық құралға айналу шешімі – реформа мәнінің бұрмаланғандығы, мұнда Нәзір Төреқұлов үшін реформа түркі халықтарының мәдени жаңғыру құралы ретінде болса, орталық билік мұны саяси науқандық құрал түрінде пайдаланды [10, 73].

Қорытынды

XX ғасырдың басында түркі халықтарының мәдени және рухани өркендеуіне елеулі үлес қосқан Нәзір Төреқұлов тек саяси қайраткер немесе дипломат ғана емес, ол ағартушы, ойшыл және ғалым, түркі халықтарының мәдениеті мен тіл және жазуына қатысты реформаларды жүзеге асырушы. Ол қызмет атқарған Шығыс Орталық баспасы – кеңес үкіметінің билігі тұсында баспа жұмысын жүйелеудің және ұлттық мәдениеттерді

дамытудың алғашқы үлгісін жасаушы тұлға. Осы қызметі арқылы түркі халықтарының тілдеріндегі кітаптар жарыққа шығарылды, ұлттық әдебиеттің дамуы мен халықтың сауаттылық деңгейін арттыруға зор ықпал жасады.

Латын әліпбиіне көшу мәселелері жайында Нәзір Төреқұловтың көзқарастары заманауи, озық ғылыми-практикалық ойлармен бірігіп, мәдени кеңістік құрудағы түркі халықтарының ортақ тарихи кезеңін нақтылайды. Латын әліпбиі реформасын ол мәдени және өркениеттік дамудың қажетті әрі маңызды бағыты деп түсінді.

Нәзір Төреқұловтың еңбектері қазіргі кезге дейін өзекті болып келеді. Оның мәдениет, баспасөз және тіл мәселелеріндегі ойы – жаһандану кезеңінде рухани еркіндікті нығайтуда ұлттық болмысты сақтап қалудың маңыздылығын түсіндіреді. Сондықтан оның түркологиядағы қызметін зерттеу – Қазақстан мен жалпы түркі халықтарының мәдени-рухани тарихын, ағартушылық қозғалысы мен тілдік саясатын түсінудің ғылыми негіздерінің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007. -272 б.
2. Тұрсұн Х.М., Батырбекқызы Г. Нәзір Төреқұлов: қоғамдық-саяси қызметі (Түркістандық және мәскеулік кезеңдері). Монография. –Шымкент «АЗИАТ» баспасы. 2017. - 212 б.
3. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007. -272 б.
4. Сәрсен Бек Сахабат. НӘЗІР ӘЛЕМІ. МИР НАЗИРА ТОРЕКУЛОВА. Алматы: Үш Қиян", 2020. -266 б.
5. Қожакеев Т. Нәзір – Публицист. «Аңыз адам» журналы №16 (172) тамыз 2017. - 20-21б.
6. Назір Төреқұлұлы. Тандамалы мақалалары мен архив құжаттары жинағы. Назир Торекулулы (Тюрякулов). Сборник избранных статей и архивных материалов». Құрастырғандар: т. г. д., проф. Х.М. Турсун, PhD Г. Батырбекқызы. Нур-Султан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020. - Қазақша, орысша, - 402 б.
7. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007. -272 б.
8. Тұрсұн Х.М., Батырбекқызы Г. «СУЩНОСТЬ ЭТОЙ ПРОБЛЕМЫ ОЧЕНЬ ВАЖНА ДЛЯ НАШЕЙ СТРАНЫ» Тюркология, № 5, 2017. -65-77 б.
9. Нәзір Төреқұлов дипломат. (Шығармалар). Нәзір қорының шығармашылық мүшелері Ы. Ысмайылұлы Ы. - Алматы: Қазақстан баспасы., 1997. -336 б.
10. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007 -272 б.
- 11.

REFERENCES

1. Nāzir Tōrequlov «Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı» 1 tom. Almatı «El şejire» 2007. -272 b.
2. Tursun X.M., Batırbekqızı G. Nāzir Tōrequlov: qoǵamdıq-sayası qızmeti (Türkistandıq jäne mäskewlik kezeñderi). Monografiya. –Şımkent «AZİAT» baspası. 2017. - 212 b.
3. Nāzir Tōrequlov «Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı» 1 tom. Almatı «El şejire» 2007. -272 b.
4. Särsen Bek Saxabat. NÄZİR ÄLEMI. MİR NAZİRA TOREKWLOVA. Almatı: Üş Qiyan", 2020. -266 b.
5. Qojakeev T. Nāzir – Pwblıcıst. «Añız adam» jwrnalı №16 (172) tamız 2017. -20-21 b.
6. Nazir Tōreqululı. Tandamalı maqalaları men arxiv qujattarı jınaǵı. Nazir Torekwıwlı (Tyuryakwlov). Sbornik izbrannıx statey i arxivnix materıalov». Qurastırǵandar: t. g. d., prof. X.M. Twrswın, PhD G. Batırbekkızı. Nwr-Swltan: «Alaşorda» Qoǵamdıq qorı, 2020. - Qazaqşa, orısşa, - 402 b.
7. Nāzir Tōrequlov «Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı» 1 tom. Almatı «El şejire» 2007. -272 b.
8. Tursun X.M., Batırbekqızı G. «SWŞÇNOST ÉTOY PROBLEMI OÇEN VAJNA DLYA NAŞEY STRANI» Tyurkologiya, № 5, 2017. -65-77 b.

9. Názir Törequlov diplomat. (Şıǵarmalar). Názir qorınıñ şıǵarmaşılıq müşeleri I. Ismayılulı I. - Almatı: Qazaqstan baspası., 1997. -336 b.
10. Názir Törequlov «Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı» 1 tom. Almatı «El şejire» 2007. - 272 b.